

ΤΑ ΠΡΟΦΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΙΣ ΙΕΡΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ

Αθανάσιος Παπαρνάκης
Αναπληρωτής αθηγητής
Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ.

Ἡ περίοδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἀποτελεῖ τό κέντρο καί τήν καρδιά τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους τῆς Ἐκκλησίας, τήν βάση καί τό θεμέλιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν μελῶν της. Κατεξοχήν τήν περίοδο αὐτή, ἡ Ἐκκλησία πραγματώνει τήν κύρια ἀποστολή της: νά καταθέτει τή μαρτυρία της στήν ζωή τῶν ἀνθρώπων γιά τόν θάνατο καί τήν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου ὡς αὐτόπτης καί αὐτήκοος μάρτυς. Πρόκειται γιά τό πρῶτο γεγονός τῆς Οἰκονομίας τῆς σωτηρίας, πού ἡ Ἐκκλησία ἐορτάζει καί διακηρύσσει ἀπό τίς πρῶτες ὥρες τῆς ζωῆς της, πειθόμενη στήν ἐντολή τοῦ θεανθρώπου Ἰδρυτοῦ της: «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν» (Λουκ. 22,19). Ἀλλά καί κάθε φορά, πού τελεῖ τό μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἡ Ἐκκλησία καταγγέλει στόν κόσμον ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός ἔπαθε καί ἀνέστη γιά τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ὁ ἀπ. Παῦλος ἐξηγεῖ σαφῶς πρός τήν Ἐκκλησία τῶν Κορινθίων: «ὡς ἂν ἐσθίητε τόν ἄρτον τοῦτον καί τό ποτήριον πίνητε, τόν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἔλθῃ» (Α΄ Κορ. 11,26)¹.

Μέ αὐτό τό δεδομένο λοιπόν καί μαρτυρούμενη ἤδη ἀπό τήν Κ. Διαθήκη ἡ ἀνάμνηση τοῦ θανάτου καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου θεωρεῖται ἡ πρώτη ἐτήσια ἐορτή, πού καθιερώθηκε στόν ἐκκλησιαστικό λειτουργικό χρόνο, ἀφοῦ πρῶτα εἶχε ἐμπεδωθεῖ στήν ἐβδομαδιαία της ἐπανάληψη². Ἡ μακραίωνη παράδοση τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα ἀπό τήν Π. Διαθήκη συνέβαλε ἀποφασιστικά, ὥστε ἡ ἐορτή τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα νά βρεῖ ἀμέσως τήν πλήρη λατρευτική της ἔκφραση σέ ἐτήσια βάση³. Μέ κέντρο τήν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ὅπως εἶναι γνωστό, διαμορφώθηκαν σταδιακά ἔνθεν

¹ Βλ. Robert Taft, «The Evolution of the Byzantine "Divine Liturgy"», *Orientalia Christiana Periodica* 43 (1977), σ. 8-30.

² Βλ. ἀρχιμ. Ν. Σκρέττα, «Ἡ Κυριακή», *Τό Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον. Πρακτικά Ἡ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος 18-20/9/2006, Αθήνα 2007, σ. 265έξ.*

³ Ἰ. Φουντούλη, «Γένεσις τῶν χριστιανικῶν ἐορτῶν», *Τό Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον*, σ. 50-55έξ. Τοῦ ἰδίου, *Τελετουργικά θέματα*, Αθήνα 2002, σ. 40έξ. Π. Σκαλτσῆ, «Ἡ ἐορτή τοῦ Πάσχα», *Τό Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον*, σ. 99έξ. Γ. Φίλια, «Ἡ Γένεση τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας (Α΄ αἰ.)», *Πρόσωπα καί σταθμοί, ὁρόσημα στή διαμόρφωση τῆς Θείας Λατρείας. Πρακτικά ἸΒ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος 27-29/9/2010, Αθήνα 2011, σ. 129έξ.*

κακεῖθεν τὰ λοιπὰ λειτουργικά μέρη. Αρχικά πρὸς τὰ ἔμπροσ, πρὸς τὴν ἐπίσης προϋπάρχουσα ἰουδαϊκὴ ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, ἢ ὁποῖα ταυτίσθηκε μὲ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, καί μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἀνάμνησης τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἰησοῦ, καί ἀργότερα πρὸς τὰ πίσω, μὲ τὴν προπαρασκευαστικὴ γιὰ τὸ Πάσχα περίοδο τῆς Μ. Ἑβδομάδας καί τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἡ πλήρης ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης αὐτῆς περιόδου στή μορφή, πού ἔχει σήμερα, ἔλαβε χώρα —τουλάχιστον κατά τὸ μεγαλύτερο μέρος της— πολὺ νωρίς. Ἐπὶ πλέον, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, αὐτὸ συνέβη καί σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Πρόκειται γιὰ τίς ἀρχές τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν διακήρυξη τῆς ἀνεξιθρησκείας ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ἢ ὁποῖα ἀπελευθέρωσε μὲ ἐκρηκτικὴ ταχύτητα τὴ συσσωρευμένη μεταπλαστικὴ δύναμη τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸν κόσμον, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ R. Taft⁴. Δυστυχῶς ὁμως τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶναι ἐλάχιστα καί ἀκόμη λιγότερα τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο τῶν διωγμῶν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς γνώση καί περιγραφή τῆς ἀναπτύξεως τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα. Ὡστόσο, ὅπως ὑποδεικνύει τουλάχιστον ὁ θεσμὸς τῶν ἑορταστικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, πολὺ νωρίς καταβλήθηκε ἡ προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν ποικίλων καί διαφορετικῶν λειτουργικῶν ἡμερολογίων καί ἑορτολογίων στὶς τοπικὲς Ἐκκλησίες. Στὴν προσπάθεια αὐτῇ, τὸ ἱεροσολυμιτικὸ τυπικὸ φαίνεται ἀρχικὰ νὰ ἔχει τὴν δική του ἰδιαίτερη ἐπίδραση, ἐνῶ ἀργότερα τὸν ρόλο τῆς διαμόρφωσης τῶν ἄλλων λειτουργικῶν τυπικῶν⁵ διαδραμάτισε τὸ κωνσταντινουπολιτικὸ τυπικόν⁶.

Τὸ σύστημα τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ὅπως τὸ συναντοῦμε σήμερα, ἀποτελεῖ ὥστόσο —ἂν μὴ τί ἄλλο— σαφῆ ἔνδειξη τῆς ἀρχαιότητος τῆς λειτουργικῆς διαμόρφωσης τῆς περιόδου, πού διατήρησε ζωντανὰ λατρευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχέγονης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως, πού υἱοθετεῖ καί ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καί δάσκαλός μας Ἰ. Φουντούλης, «οἱ ἱερώτερες περίοδοι τοῦ ἔτους εἶναι καί οἱ πῖο συντηρητικὲς στὴν

---

⁴ R. Taft, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Rome 1997², σ. 203-204.

⁵ Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ λατρευτικοῦ τυπικοῦ στὴν εὐρύτερη λειτουργικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἐκκλησίας βλ. ἀναλυτικὰ στὸ P. R. Merle, *Christian Worship in Jerusalem in the fourth and fifth centuries: The development of the Lectionary, Calendar and Liturgy*, PhD, Louisville 1981.

⁶ Βλ. A. Baumstark, *Comparative Liturgy*, London 1958, σ. 16έξ. Πρβλ. ἀναλυτικότερα π. Θεοδώρου Κουμαριανοῦ, «Βασικοὶ σταθμοὶ στὴ διαμόρφωση τῆς λειτουργικῆς τάξεως (Τυπικοῦ) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», «Λατρεῦσώμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ». *Τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρακτικὰ Β' Λειτουργικοῦ Συμποσίου*, Αθήνα 2003, σ. 84-122.

ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν τύπων»⁷. Πράγματι καί ὅσον ἀφορᾶ στά βιβλικά ἀναγνώσματα, ὁ μοναδικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο υἰοθετοῦνται καί χρησιμοποιοῦνται τήν περίοδο αὐτή, σέ σχέση μέ τίς ἄλλες λειτουργικές περιόδους, τόσο σέ ποσότητα ὅσο καί σέ ποιότητα, διατηροῦν τήν αὖρα τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας, ὅπως τή συναντοῦμε στήν Κ. Διαθήκη. Ἐπισημαίνουμε τρία σημαντικά σημεία ὁμοιότητας:

1. Σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* (2,42) ἡ καθημερινή πρωτοχριστιανική λατρεία ἀποτελοῦνταν ἀπό τέσσερα στοιχεῖα: προσευχή, κλάση τοῦ ἄρτου, διδασχά τῶν ἀποστόλων καί κοινωνία τῶν ἀδελφῶν. Ἡ διδασχά τῶν ἀποστόλων εἶχε ἀσφαλῶς τήν τελετουργική προτεραιότητα, καθῶς βρισκόμαστε κατ' ἐξοχήν στήν περίοδο τοῦ εὐαγγελισμοῦ καί τῆς κατηχήσεως τῶν ἀνθρώπων στή νέα πίστη. Κατ' ἀναλογίαν, τήν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς τά βιβλικά ἀναγνώσματα, πού ἐμπεριέχουν ἢ ἀντικατοπτρίζουν τήν ἀποστολική διδασχά, εἶναι ἀριθμητικά τά περισσότερα ἀπό κάθε ἄλλη λειτουργική περίοδο.

2. Κύριο ἀντικείμενο τῆς διδασχῆς τῶν ἀποστόλων ἦταν τόσο οἱ λόγοι καί τά ἔργα τοῦ Κυρίου, ὅσο καί οἱ προφητεῖες τῆς Π. Διαθήκης σχετικά μέ τήν ἔλευσή του. Συνεχίζοντας τήν λατρευτική πράξη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἡ Π. Διαθήκη ἀποτέλεσε τήν ἀγ. Γραφή τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κύριος δίδαξε τούς δύο πρός Ἐμμαούς «ἀρξάμενος ἀπό Μωυσέως καί πάντων τῶν προφητῶν». Ὅμοίως καί ὁ ἀπ. Παῦλος «διελέγετο ἐν τῇ συναγωγῇ κατὰ πᾶν σάββατον» (*Πράξ.* 17,17), πείθοντας «Ἰουδαίους καί Ἑλληνας» (*Πράξ.* 18,4) «ἀνακρίνοντες τὰς γραφάς εἰ ἔχοι ταῦτα οὕτως» (*Πράξ.* 17,11). Παρομῶς καί κατὰ τήν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τά βιβλικά ἀναγνώσματα ἀπό τήν Π. Διαθήκη εἶναι συντριπτικά τά περισσότερα.

3. Ἡ συσσώρευση ἀναγνωσμάτων καί ἡ μέθοδος τῆς συνεχοῦς ἀναγνώσεως, πού αὐξάνουν τήν παρουσία τῆς βιβλικῆς διδασχῆς καί ἐκτείνουν τή διάρκειά τῆς σύναξης, ἀποτελοῦν ἐπίσης ἀπόηχο τῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εὐθύς ἐξαρχῆς ὑπερέβη τό ἀρχαῖο ἰουδαϊκό περικοπικό σύστημα καί τήν συνωδὸ ὁμιλική ἐξήγηση (πρβλ. *Λουκ.* 4) καί ἐπιδόθηκε ἀχόρταγα στήν ἐντρύφηση τῶν ἀποστολικῶν κηρυγμάτων. Ἴσως τό πῖο χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τό ἐπεισόδιο μέ τόν Εὐτυχο, πού καταγράφεται στίς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* (20,7-9), ὅπου ἡ Ἐκκλησία τῆς Τρωάδος συνάχθηκε «ἐν τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων κλάσαι ἄρτον» καί «ὁ Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς... παρέτεινέν τε τόν λόγον μέχρι μεσονυκτίου». Ἐξίσου χαρακτηριστική εἶναι καί ἡ μαρτυρία τοῦ μάρτυρος καί ἀπολογητοῦ Ἰουστίνου, ὁ ὁποῖος περιγράφει τήν κυριακάτικη ἑσπερινή σύναξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος κατὰ τήν ὁποία —μεταξύ τῶν ἄλλων— «τά

⁷ *Τελετουργικά θέματα*, σ. 57. Α. Baumstark, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 27· πρβλ. σ. 15-30.

ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ»⁸.

Τό σύστημα τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τήν Π. Διαθήκη τῆς περιόδου αὐτῆς στό βιβλίό τοῦ *Τριωδίου* συμπίπτει πλήρως καί ταυτίζεται μέ τά σωζόμενα στό εἰδικό λειτουργικό βιβλίό —γνωστό σήμερα— ὡς *Προφητολόγιον*⁹. Ἡ ὁμοιομορφία τῶν καθιερωμένων περικοπῶν καί ἡ σχεδόν παντελῆς ἔλλειψη διαφοροποιήσεων ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἔνδειξη ἀρχαίας διαμόρφωσης καί σύντομης παγίωσης τοῦ συστήματος αὐτοῦ στή λειτουργική ἱστορία. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπομένως, μεταξύ ἄλλων, νά δοῦμε καί λίγα ἱστορικά στοιχεῖα σχετικά μέ τό συγκεκριμένο βιβλίό, τά ὁποῖα διαφωτίζουν τό περικοπικό σύστημα, πού υἰοθετεῖται.

1. Ἡ κατανομή τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων τήν Μ. Τεσσαρακοστή καί τήν Μ. Ἑβδομάδα

Τήν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς τά ἀναγνώσματα ἀπό τήν Π. Διαθήκη, μέ ἐξαίρεση βέβαια πάντα τό βιβλίό τῶν *Ψαλμῶν*¹⁰, περιλαμβάνονται —ὅπως εἶναι γνωστό— στίς ἀκολουθίες τῆς Τριθέκτης, πού ψάλλεται τό πρωί καί ἀντικαθιστᾶ τήν θ. Λειτουργία¹¹, καί τοῦ Ἑσπερινοῦ, τό ἀπόγευμα κάθε ἡμέρας, πλήν Σαββάτου καί Κυριακῆς. Ἡ ἔναρξη τῶν ἀναγνωσμάτων γίνεται ἀπό τήν προηγούμενη ἑβδομάδα, τῆς Τυρινῆς, κατά τούς Ἑσπερινούς τῆς Τετάρτης, τῆς Παρασκευῆς καί τοῦ Σαββάτου. Τήν Μ. Ἑβδομάδα ἀναγνώσματα ἀπό τήν Π. Διαθήκη περιλαμβάνονται ἐπίσης στίς ἀκολουθίες τῆς Τριθέκτης καί τοῦ Ἑσπερινοῦ ἀπό Μ. Δευτέρα μέχρι τήν Μ. Πέμπτη, στίς Μ. Ὁρες καί στόν Ἑσπερινό τῆς Μ. Παρασκευῆς, στόν Ὁρθρο καί τόν Ἑσπερινό τοῦ Μ. Σαββάτου.

Ὅσον ἀφορᾶ στήν προέλευση καί στό περιεχόμενο τῶν ἀναγνωσμάτων ἰσχύουν τά ἑξῆς:

Τά ἀναγνώσματα τῆς Τυρινῆς ἑβδομάδας προέρχονται ἀπό τά βιβλία τῶν προφητῶν *Ἰωήλ* καί *Ζαχαρία* καί περιλαμβάνουν προσκλήσεις τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ σέ νηστεία καί μετάνοια γιά τή σωτηρία τῆς Ἱερουσαλήμ. Μέ τήν υἰοθέτηση τῶν συγκεκριμένων περικοπῶν δηλώνεται σαφῶς ὅτι ἡ Ἐκκλησία προσλαμβάνει αὐτούσιο τό μεγάλο αὐτό κομμάτι τῆς θεολογίας καί τῆς ζωῆς τῆς Π. Διαθήκης, στό ὁποῖο ἀναζητᾶται ἡ μετάνοια ὡς μέσον πρόκλησης τοῦ θείου ἐλέους. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ἐκκλησία κα-

⁸ *Ἀπολογία Α΄*, 67,1, PG 6,429B.

⁹ Πρόσφατη ἐπανεκδοσή του στόν ἑλληνικό χῶρο ἔχει πραγματοποιηθεῖ μέ τήν εὐλογία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τήν Ἑλληνική Βιβλική Ἐταιρεία μέ τίτλο *Προφητολόγιον. Τά Λειτουργικά Ἀναγνώσματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη*, Ἀθήναι 2008.

¹⁰ Γιά τήν ἰδιαίτερη θέση τοῦ *Ψαλτηρίου* στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας βλ. ἀρχιμ. Ἱερεμία Φούντα, «Ἡ λειτουργική χρήση τοῦ ἱεροῦ *Ψαλτήρα*», *Ἱεραρχεῖν τό εὐαγγέλιον*, σ. 347-385.

¹¹ Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικά θέματα*, σ. 73. εἴμενα *Λειτουργικῆς Α΄*, σ. 11ἑξ.

θιερώνει τήν μετάνοια ὡς ἐξίσου θεμελιώδη γιά τήν πνευματική ζωή καί τήν λατρεία τῶν χριστιανῶν, ὅπως ἦταν καί γιά τήν λατρεία τοῦ ἰουδαϊσμοῦ.

Τά ἀναγνώσματα τῶν ἕξι ἐβδομάδων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς προέρχονται ἀπό τρία βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, τήν Γένεση, τίς Παροιμίες καί τόν Ἡσαΐα. Τά δύο πρῶτα διαβάζονται στούς Ἑσπερινούς, ἐνῶ τό τρίτο στήν πρωινή ἀκολουθία τῆς Τριθέκτης. Καί στά τρία βιβλία ἐφαρμόζεται ἡ μέθοδος τῆς συνεχοῦς ἀνάγνωσης σέ μεγάλο μέρος τους. Τίς πρῶτες τρεῖς ἐβδομάδες διαβάζονται μέ αὐτόν τόν τρόπο τά κεφάλαια 1-14 τοῦ Ἡσαΐα, τήν τέταρτη καί πέμπτη ἐβδομάδα διαβάζονται σχεδόν συνεχῶς τά κεφάλαια 25-29 καί τήν ἕκτη ἐπιλεγμένες περικοπές ἀπό τά ὑπόλοιπα κεφάλαια, 30-66. Ἀντιστοίχως, τίς πρῶτες πέντε περίπου ἐβδομάδες διαβάζονται σέ συνέχειες τά κεφάλαια 1-18 τῆς Γενέσεως καί 1-19 τῶν Παροιμιῶν, ἐνῶ τήν ἕκτη ἐβδομάδα ἐπιλεγμένες περικοπές ἀπό τά ὑπόλοιπα.

Τήν Μ. Ἑβδομάδα, ἐπιλέγονται τά βιβλία Ἑξοδος, Ἰώβ καί Ἰεζεκιήλ, γιά νά ἀντικαταστήσουν τήν Γένεση, τίς Παροιμίες καί τόν Ἡσαΐα, ἀντιστοίχως. Συνεχίζουν ἔτσι νά ἐκπροσωποῦνται καί τά τρία μέρη τοῦ κανόνος τῆς Π. Διαθήκης, ἱστορικά, ποιητικά καί προφητικά βιβλία —καί ἐπομένως τό σύνολο τῆς Π. Διαθήκης, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τόν λόγο τοῦ Κυρίου «Μωυσῆς, Ψαλμοί καί προφήται» (Λουκ. 24,44). Ἐπίσης, κατ' ἐπίδραση τῆς προηγούμενης περιόδου παρατείνεται ἡ συνεχῆς ἀνάγνωση γιά τά πρῶτα τουλάχιστον κεφάλαια τίς πρῶτες τρεῖς ἡμέρες. Ἡ μέθοδος ἐγκαταλείπεται ἀσφαλῶς λόγῳ ἔλλειψης χρόνου¹², ἀλλά κυρίως ὑπό τό βάρος τῆς κρισιμότητος τῶν γεγονότων τοῦ θείου Πάθους, ὅποτε καί τά ἀναγνώσματα συνεχίζουν μέ ἐπιλεγμένες περικοπές ἀπό διάφορα βιβλία (Περεμίας, Ζαχαρίας, Ἰεζεκιήλ, Ἡσαΐας, Ἑξοδος κλπ.), πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τή θυσία τοῦ Μεσσία, τήν ἑορτή τοῦ Πάσχα, τήν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν κλπ. Ἡ ὅλη περίοδος κλείνει μέ τήν ἐξαιρετικά ἰδιαίτερη καί μοναδική στό σύνολο τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους συλλογή τῶν δεκαπέντε ἐκτενῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Μ. Σαββάτου, στήν ὁποία θά ἀναφερθοῦμε ἰδιαίτερα παρακάτω.

Ἡ συλλογή καί κατανομή αὐτή τῶν ἀναγνωσμάτων ἔχει κάποια μοναδικά χαρακτηριστικά, πού ἀναφέρουμε ἐπιγραμματικά:

1. Πρόκειται γιά τήν μεγαλύτερη συγκέντρωση βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων —καί μάλιστα ἀπό τήν Π. Διαθήκη— ἀπό κάθε ἄλλη περίοδο τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους.

2. Πρόκειται γιά τήν μοναδική ἐπίσης ἐφαρμογή μέσα στό λειτουργικό ἔτος τῆς ἀρχέγονης παράδοσης τῆς συνεχοῦς ἀνάγνωσης τῆς Βίβλου καί μάλιστα σέ καθημερινή βάση¹³.

¹² *Τελετουργικά θέματα*, σ. 78.

¹³ *Τελετουργικά θέματα*, σ. 77. Πρβλ. P. R. Merle, *Christian Worship in Jerusalem*, σ. 126ἔξ.

3. Ἡ θέση τους εἶναι σταθερή καί ἀμετακίνητη καί δέν ἐπηρεάζεται ἀπό κανένα παράγοντα, οὔτε ἀκόμη καί ἀπό τήν τέλεση τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων δώρων. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ καθ. Γ. Φίλιας¹⁴, ἡ ἀκολουθία τῆς Τριθέκτης διατηρεῖται ἀκέραιη μαζί μέ τό ἀνάγνωσμά της ἀπό τόν Ἡσαΐα, ἐνῶ προκειμένου νά τελεσθεῖ ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων προστίθεται εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα.

4. Τέλος, ἡ συλλογή αὐτή τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων παρουσιάζεται σταθερή, συμπαγής καί ἀναλλοίωτη στόν χρόνο, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν μελέτη τῶν ἀρχαίων καί νεωτέρων τυπικῶν διατάξεων¹⁵, ὅπως τό Κωνσταντινουπολιτικό Τυπικό τοῦ κώδικα τῆς Πάτμου 266 (9-10ος αἰ.), τό Τυπικό τοῦ κώδικα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ 40 (10^{ος} αἰ.), τό Τυπικό τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ 1096 (10^{ος} αἰ.) κ.ἄ. Ἡ παρατήρηση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν χειρόγραφη παράδοση τοῦ *Προφητολογίου*, στήν ὁποία ἐπιδεικνύεται ἡ ἴδια διαχρονική σταθερότητα ὅσον ἀφορᾷ τόσο στήν ἐπιλογή τῶν περικοπῶν ὅσο καί στή θέση τους μέσα στόν λειτουργικό χρόνο τῆς περιόδου¹⁶. Τά χειρόγραφα τοῦ *Προφητολογίου*, πού σώζονται σήμερα, ἀνέρχονται σέ 200 περίπου καί καλύπτουν χρονικά τήν περίοδο ἀπό τόν 9^ο ἕως τόν 16^ο αἰ. Ἡ στοχευμένη μελέτη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀπό ἀρκετούς εἰδικούς ἐπιστήμονες ἀνά τόν κόσμο ἔχει κάποια σημαντικά στοιχεῖα νά προσθέσει στή γνώση μας σχετικά μέ τήν διαμόρφωση τοῦ συγκεκριμένου περικοπικοῦ συστήματος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μ. Ἑβδομάδας.

2. Τό Προφητολόγιο

Κάποιες ἀπό τίς γενικά ἀποδεκτές σήμερα θέσεις, τούς προβληματισμούς καί τά θέματα, πού συζητοῦνται ἀπό τούς εἰδικούς ἐπιστήμονες σχετικά μέ τό συγκεκριμένο βιβλίον καί τήν ἱστορία τῆς διαμόρφωσής του, εἶναι συνοπτικά οἱ ἑξῆς:

Ὁ τίτλος «Προφητολόγιο» δόθηκε στό συγκεκριμένο βιβλίον πολύ πρόσφατα, μόλις τόν 19^ο αἰ. Στή χειρόγραφη παράδοση σώζεται μέ διάφορα ὀνόματα, ὅπως *Προφήται*, *Προφητεία*, *Προφητικόν*, *Ἀναγνώσματα*, *Γενεσοπαροιμίαι* κ.ἄ. Ἡ τελική διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου καί συγχρόνως ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου θεωρεῖται ὅτι συντελέσθηκε τόν 8^ο αἰ., λίγο πρῖν δηλαδή ἀπό τά ἀρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα, κατ' ἀναλογία πρὸς

---

¹⁴ «Τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου», *Τεραργεῖν τό Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Γραφή στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρακτικά Ἐ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων. Χαλκίδα 2003, Ἀθήνα 2004*, σ. 207.

¹⁵ Βλ. Γ. Φίλιας, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 210. Πρβλ. J. E. Klentos, *Byzantine Liturgy in Twelfth-Century Constantinople: An analysis of the Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis (codex Athens Ethnike Bibliothekē 788)*, Notre Dame 1995, σ. 72έξ.·129έξ.

¹⁶ Βλ. τήν κριτική ἔκδοση C. Hoeg, G. Zuntz καί G. Engberg, *Prophetologium, Pars altera: Lectiones anni immobilis*, τ. I-II, Hauniae 1980-1981, σ. vii-xiv [*Monumenta Musicae Byzantinae*].

τά δύο αντίστοιχα παλαιότερα βιβλία μέ τις λειτουργικές περικοπές τῆς Κ. Διαθήκης, γνωστά ὡς *Εὐαγγέλιο* καί *Ἀπόστολος*. Τόπος προέλευσής του εἶναι ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τό τυπικό τῆς ὁποίας διαφυλλάττει. Κορυφαία ἐπιστήμων καί αὐθεντία σήμερα διεθνῶς στό συγκεκριμένο βιβλίό εἶναι ἡ δανή φιλόλογος καί βυζαντινολόγος Sysse Gudrun Engberg, ἡ ὁποία ἐργάσθηκε γιά τήν κριτική του ἔκδοση καί ἔχει ἔκτοτε οὐσιαστικά ἀφιερώσει τό ἐπιστημονικό της ἔργο στήν εἰς βάθος μελέτη του¹⁷.

Σύμφωνα μέ τήν καθιερωμένη γνώμη στήν ἔρευνα, τό *Προφητολόγιο* διαμορφώθηκε ὡς ξεχωριστό λειτουργικό βιβλίό ἀμέσως μετά τήν ἐγκατάλειψη τῆς χρήσης τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ ἀναγνώσματος στήν τέλεση τῆς θ. Λειτουργίας στήν Κωνσταντινούπολη κατά τόν 7^ο αἰ. Στήν λειτουργία παρέμειναν μόνο τά δύο καινοδιαθηκικά ἀναγνώσματα, ἐνῶ ἐκεῖνο τῆς Π. Διαθήκης μετακινήθηκε στόν ἔσπερινό. Τά παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα σταδιακά ἐνσωματώθηκαν στά ἄλλα λειτουργικά βιβλία, κυρίως στά *Μηναῖα*, στό *Τριώδιο* καί στό *Πεντηκοστάριο*¹⁸. Ἡ Engberg ὁμως θέτει τό εὐλογο ἐρώτημα γιά τήν προφανῆ ἀντίφαση: πῶς εἶναι δυνατόν ἕνα λειτουργικό βιβλίό νά δημιουργεῖται τή στιγμή, πού ἐκλείπει ὁ λόγος ὑπαρξῆς του;¹⁹ Ἐξετάζοντας μέ προσοχή τίς σχετικές πατερικές μαρτυρίες, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι στήν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξ ἀρχῆς δέν ὑπῆρχε παλαιοδιαθητικό ἀνάγνωσμα στή θεία Εὐχαριστία καί ὅτι τά ἀναγνώσματα αὐτά εἶχαν τοποθετηθεῖ στόν Ἐσπερινό, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ περίοδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Μέ βάση ἀφ' ἑνός μέν τή σταθερότητα τῆς δομῆς καί τοῦ κειμένου τῶν περικοπῶν, πού ἐνισχύεται καί ἀπό τήν ὁμοιομορφία τῶν σηματοδρόμων τῆς ἐκφωνήσεώς τους, καί ἀφ' ἑτέρου κάποιες συγκεκριμένες παραλλαγές ταξινομήσεώς τους στή χειρόγραφο παράδοση τοῦ *Προφητολογίου*, ἡ Eng-

---

¹⁷ Βλ. τίς μελέτες «The Greek Old Testament Lectionary as a Liturgical Book», *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec Et Latin* 54 (1987), σ. 39-48. «An Unnoticed Printed Edition of the Old Testament Lectionary in Greek (Venice 1545)», *Epsilon* 1 (1987), σ. 57-67. «Greek Ekphonic Notation. The Classical and the Pre-Classical Systems», *Palaeobyzantine Notations. Reconsideration of the Source Material*, J. Raasted - Chr. Troelsgård (ἐπιμ.), Hernen 1995, σ. 33-55. «Prophetologion manuscripts in the "New Finds" of St. Catherine's at Sinai», *Scriptorium* 57 (2003), σ. 94-109. «Les lectionnaires grecs», *Actes, 9 : Les Manuscrits Liturgiques*, διαθέσιμο στό http://aedilis.irht.cnrs.fr/liturgie/05_1.htm. «The Prophetologion and the triple-lection Theory - the Genesis of a Liturgical Book», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 3 (2006), σ. 67-92. «The Needle and the Haystack - Searching for Evidence of the Eucharistic Old Testament Lection in the Constantinopolitan rite», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 13 (2016), σ. 47-60.

¹⁸ R. Taft, «Prophetologion», *Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan (ἐκδ.), Oxford 1991, τ. 3, σ. 1737. I. Φουντούλη, «Τό σύστημα τῶν ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων στήν ὀρθόδοξη λατρεία. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα, δυνατότητες βελτιώσεως», *Τελετουργεῖν τό εὐαγγέλιον*, 70ἔξ. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Τελετουργικά*, σ. 77.

¹⁹ «The Prophetologion and the triple-lection Theory», σ. 2.

berg θεωρεί ότι τό τμήμα αυτό του βιβλίου είναι τό ἀρχαιότερο καί πίο συμπαγές καί διασώζει τήν ἀρχαία λατρευτική πράξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού μπορεῖ νά ἀναχθεῖ τουλάχιστον ἕως τόν 5^ο αἰ.²⁰ Διαμορφώθηκε σέ σύντομο χρονικό διάστημα μέ στόχευση νά ἐπικρατήσῃ στήν λατρευτική πράξη ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν, πρᾶγμα πού ἐπιτεύχθηκε καί διατηρεῖται ἕως σήμερα. Λόγω ἔλλειψης ἐπαρκῶν στοιχείων, ὡστόσο, ἡ Engberg ἀφήνει ἀνοιχτή τήν πιθανότητα νά συνυπῆρχε ἕνα παράλληλο σύστημα εὐχαριστιακῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων, τό ὁποῖο ἐξέλιπε περί τόν 7^ο αἰ., ἄν καί δέν θεωρεῖ ὅτι μία τέτοια ἀλλαγή θά ἦταν δυνατόν νά συμβεῖ στήν Κωνσταντινούπολη τῆς πολύ εὐαίσθητης καί ταραγμένης περιόδου τῆς εἰκονομαχίας καί μάλιστα χωρίς τόν παραμικρό ὑπαινισμό σέ ἔργα τῆς ἐποχῆς. Τό *Προφητολόγιο* ἐξέλιπε ὡς βιβλίο στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, διότι δέν ἐπενδύθηκε μέ λατρευτική τελετουργία (π.χ. λιτάνευση μικρῆς εἰσόδου) οὔτε εἶχε τήν τύχη νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐκπαιδευτικό ὕλικό, ὅπως συνέβη μέ τό *Εὐαγγέλιο* καί τόν *Ἀπόστολο*.

Ἐνδεικτική τῆς σημασίας τῆς σταθερότητας τοῦ συστήματος καί τῆς σημαίνουσας λειτουργικῆς χρήσης τοῦ *Προφητολογίου* εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀμερικανοῦ ἐρευνητή James Miller, ὁ ὁποῖος λαμβάνοντας ὑπόψη τόν εὐρύ, ὅπως πιστεύεται, ἀναλφαβητισμό τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ὑποστηρίζει ὅτι τό *Προφητολόγιο* μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ καί «Παλαιά Διαθήκη τοῦ Βυζαντίου», ἀφοῦ εἶναι ὁ πίο πιθανός ὑποψήφιος, γιά νά ἀντιπαραβληθεῖ πρὸς τό βιβλίο τῆς Π. Διαθήκης στό σύνολό του. Ἡ δυσκολία ἀναπαραγωγῆς τῶν χειρογράφων τοῦ πλήρους βιβλικοῦ κειμένου, ἀφ' ἑνός, πού καθιστοῦσε δυσχερῆ τήν πρόσβαση σέ αὐτό, καί ἀφ' ἑτέρου, ἡ εὐκολία τῆς ἐπ' ἐκκλησιαίαις ἀνάγνωσης τοῦ *Προφητολογίου*, θεωρεῖ ὁ Miller ὅτι μπορεῖ νά ἀναδείξει τό λειτουργικό αὐτό βιβλίο ὡς τή βασική πηγή γνώσης τῆς Π. Διαθήκης γιά τήν βυζαντινή κοινωνία. Ὡστόσο, ἐπειδή, ὅπως παρατηρεῖ, τό ἐπίπεδο γνώσης τῆς Π. Διαθήκης στά πλατιά κοινωνικά στρώματα ἐκτείνεται πολύ πέραν τοῦ περιεχομένου τοῦ *Προφητολογίου*, θά πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη τόσο ἡ ζῶσα προφορική παράδοση ὅσο καί ἡ τέχνη τῆς εἰκονογραφίας ὡς σημαντικές ἐπιπρόσθετες πηγές²¹.

Ὁ προτεστάντης θεολόγος Klaas Spronk, πηγαίνοντας ἕνα βῆμα παραέρα, ὑποστηρίζει μέ τή σειρά του ὅτι ἡ προσεκτική μελέτη τῆς ἐπιλογῆς τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ *Προφητολογίου* δέν συμβάλλει ἀπλῶς στήν μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ἐρμηνείας τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἀλλά, ὅπως παρατηρεῖ χαρακτηριστικά, καθιστᾷ σαφέστερα

---

²⁰ Πρβλ. G. P. Raczka, *The Lectionary at the time of saint John Chrysostom*, Notre Dame 2015, σ. 99.

²¹ J. Miller, «The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity?», *The Old Testament in Byzantium*, P. Magdalino καί R. Nelson (ἐκδ.), Washington 2010, σ. 55-76 [*Dumbarton Oaks Research Library and Collection*].

άντιληπτό ότι τά βιβλικά κείμενα «βρίσκονται περισσότερο στό οικείο περιβάλλον τους, όταν τοποθετούνται στό αναλόγιο του βυζαντινού ψάλτη ή στά χέρια του αναγνώστη τής συναγωγής, παρά στό γραφείο μελέτης του σύγχρονου έπιστήμονα»²².

3. Αναγνώσματα Μ. Τεσσαρακοστής: θέση και κριτήρια επιλογής

Η τοποθέτηση των αναγνωσμάτων από την Π. Διαθήκη στους έσπερινούς των καθημερινών προέκυψε προφανώς κατ' έφαρμογήν του προγενέστερα καθιερωμένου κανόνα τής μετακίνησής τους από την θ. λειτουργία των έορτών στον έσπερινό τής προηγούμενης ήμέρας και θεωρείται γενικώς από τους λειτουργειολόγους ως ύποβάθμιση τής παρουσίας τής Π. Διαθήκης στην λατρευτική πράξη τής Έκκλησίας, όπως σημειώθηκε παραπάνω. Ωστόσο, μέ βάση την άποψη τής S. Engberg ότι στην Έκκλησία τής Κωνσταντινουπόλεως ποτέ δέν υπήρξε παλαιοδιαθηκικό ανάγνωσμα στην θ. λειτουργία τής Κωνσταντινουπόλεως και μέ δεδομένο ότι αυτή ή παράδοση των τριών αναγνωσμάτων προέρχεται από την λειτουργική παράδοση τής μητέρας των Έκκλησιών, θά μπορούσαμε νά υποθέσουμε ότι παράλληλα μέ την λειτουργική ανάπτυξη τής λατρείας και την εμφάνιση νέων ακολουθιών, διενεργείται και μία θεολογική έπεξεργασία των δεδομένων, ώστε νά προκύψουν όρθές θεολογικά λειτουργικές μορφές. Η διαδικασία αυτή φαίνεται νά λαμβάνει χώρα από τίς αρχές του 4^{ου} αϊ. και νά επηρεάζεται σέ καθοριστικό σημείο τόσο από την μετακίνηση του κέντρου όλων των εξελίξεων στην νέα πρωτεύουσα τής αυτοκρατορίας όσο και από την εμφάνιση και δράση σημαντικών θεολογικών προσωπικοτήτων, που σφράγισαν θεολογικά την Έκκλησία σέ όλα τά επίπεδα τής ζωής της.

Έτσι λοιπόν και σέ σχέση μέ τά παλαιοδιαθηκικά αναγνώσματα τής Μ. Τεσσαρακοστής έχουμε τά εξής δεδομένα: α) Η θέση τους είναι πάντοτε στον έσπερινό, κατά κύριο λόγο. Παρόλο που δέν είναι γνωστό πότε δημιουργείται ο έσπερινός, φαίνεται νά είναι πολύ πρώιμη ακολουθία, όπως μπορεί νά συναχθεί τόσο από την προϊστορία τής ιουδαϊκής λατρείας, όσο και από την πρωιμότητα αναγωγής του ίδιου του *Προφητολογίου*. β) τόσο ή ανάγνωση των περικοπών όσο και ή σειρά τους είναι σταθερή και άμετακίνητη και δέν επηρεάζεται από κανέναν έορτολογικό ή άλλο λατρευτικό παράγοντα καθ' όλη τή διάρκεια τής περιόδου τής Μ. Τεσσαρακοστής. γ) αυτό επιβεβαιώνεται και από την ακολουθία τής Τριθέκτης, ή όποια διατηρεί πάντοτε τό ανάγνωσμα της από τον Ησαΐα, ένω, όταν πρόκειται νά τελεσθεί ή λειτουργία των προηγιασμένων, προστίθεται σχετικό ευαγγελικό ανάγνωσμα. δ) ή ανάγνωση των περικοπών

---

²² «The Prophetologion and the Book of Judges», *Journal of the Orthodox Center for the Advancement of Biblical Studies* 6 (2013), σ. 9-15.

ἀναστέλλεται πλήρως τό Σάββατο καί τήν Κυριακή. Οί ἡμέρες αὐτές εἶναι ἀναστάσιμες καί μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπιδιώκεται πιθανῶς νά δοθεῖ ἔμφαση στόν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τους, καθώς τά παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα σηματοδοτοῦν τήν παρελθούσα ἐποχή τῆς σκιᾶς τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου.

Ἐπάνω σέ αὐτά τά δεδομένα, ἐπομένως, μπορεῖ πιθανῶς νά στηριχθεῖ ἡ ἐκτίμηση ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔχει διαμορφωθεῖ τό περικοπικό σύστημα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, σηματοδοτεῖται μία μείζων θεολογική ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων, πού ἀπαρτίζουν τήν λατρεία, ιδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στόν ρόλο καί τήν συμβολή τῆς Π. Διαθήκης σέ αὐτήν. Ὅταν, δηλαδή, ἡ θεία εὐχαριστία ἔπαψε νά εἶναι ἡ μόνη λατρευτική σύναξη τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ ἡμερήσια λατρεία ἐμπλουτίστηκε καί μέ ἄλλες προσευχητικές ἀκολουθίες, προπαρασκευαστικές ἐν πολλοῖς γιά τήν θ. εὐχαριστία, ὅπως τοῦ ὄρθρου καί τοῦ ἑσπερινοῦ, ἡ δέ ἐκτενής διδαχή μετασχηματίστηκε σέ ὕμνογραφία, τότε προέκυψε ἀσφαλῶς ἡ ἀνάγκη διευθέτησης ὅλου αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ²³. Σέ αὐτή τή διευθέτηση, ἡ Π. Διαθήκη τοποθετήθηκε στόν Ἑσπερινό καί ὀρθῶς, ἴσως ὄχι διότι ὑποτιμήθηκε, ἀλλά διότι εἶναι ἡ θεολογικά ἀρμόζουσα θέση της, ὡς προπαρασκευή τῆς Κ. Διαθήκης καί «παιδαγωγός εἰς Χριστόν», σύμφωνα μέ τόν γνωστό Παύλειο ὀρισμό (Γαλ. 3,24)²⁴. Ἡ τοποθέτησή της ἐκεῖ θεμελιώνει θεολογικά τόν βιβλικό χαρακτήρα τῆς ἀκολουθίας κατ' ἀναλογίαν πρὸς τήν θ. Εὐχαριστία. Τό ἴδιο συμβαίνει προφανῶς καί μέ τόν Ὅρθρο, ὅπου τοποθετεῖται εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα, λόγω τῆς στενῆς σύνδεσής του μέ τό γεγονός τῆς ἀναστάσεως καί μέ τήν θ. Εὐχαριστία, ἀφοῦ προηγεῖται ἀμέσως αὐτῆς²⁵. Μέ τήν διατήρηση τῶν καινοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων ἀποκλειστικά γιά τήν θ. Εὐχαριστία ἀναδεικνύεται ὁ μοναδικός θεολογικός της χαρακτήρας ὡς ἀποκλειστικό ἔργο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ καί φανέρωση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στήν ἐποχή τῆς χάριτος, δηλαδή τῆς Κ. Διαθήκης. Μέ αὐτό τό πρῖσμα, ἐπομένως, ὀρθῶς ἀναστέλλεται ἡ ἀνάγνωση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων Σάββατο καί Κυριακή, ὅταν, δέ, τελεῖται ἡ θ. λειτουργία τῶν προηγιασμένων τίς ἡμέρες τῆς νηστείας προστίθεται ἀπαραιτήτως καινοδιαθηκικό ἀνάγνωσμα (εὐαγγέλιο) ὡς

---

²³ Πρβλ. π. Θ. Κουμαριανού, «Βασικοί σταθμοί στή διαμόρφωση τῆς λειτουργικῆς τάξεως (Τυπικοῦ) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ*, σ. 87έξ. 95έξ.

²⁴ Πρβλ. Π. Βασιλειάδη, «Τό εὐχαριστιακό ὑπόβαθρο τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησης καί τό ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέον αἶτημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν περι τά βιβλικά ἀναγνώσματα θεμάτων τῆς ὀρθόδοξης λατρείας», *Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ*, σ. 155-156. Μ. Κωνσταντίνου, «Ἡ χρήση καί ἡ ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐν Χριστῷ καί εἰς τήν Ἐκκλησίαν», *Τερουργεῖν τό εὐαγγέλιον*, σ. 93-115.

²⁵ Πρβλ. Π. Σκαλτσῆ, «Τά ἐωθινά εὐαγγέλια», *Τερουργεῖν τό εὐαγγέλιον*, σ. 279-305.

ένα είδος χρονικοῦ προσδιορισμοῦ, ὅτι ὁ Χριστός εἶναι παρών σωματικῶς μόνον τήν ἐποχή τῆς Κ. Διαθήκης.

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα στό θέμα τῆς ἐπιλογῆς τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, σύμφωνα μέ τούς γενικούς κανόνες, πού ἔχει διατυπώσει ὁ γνωστός λειτουργιολόγος Α. Baumstark, αὐτή ἔγινε μέ τρεῖς τρόπους: πρῶτον, ἐλεύθερα μέ κριτήριο τήν λειτουργική περίοδο καί τή συγκεκριμένη ἀκολουθία, πού ἔπρεπε νά συνοδεύσει, δεύτερον, μέ τήν μέθοδο τῆς συνεχοῦς ἀνάγνωσης ἑνός βιβλίου ἢ τμήματος αὐτοῦ, καί, τρίτον, μέ τήν μέθοδο τῆς «διαδοχικῆς ἀνάγνωσης» (Bahnlesung) μὴ συνεχόμενων περικοπῶν ἀπό τό ἴδιο βιβλί²⁶. Οἱ παρατηρήσεις ὡστόσο αὐτές εἶναι περισσότερο μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα καί δέν ἐρμηνεύουν θεολογικά τά κριτήρια τῆς ἐπιλογῆς καί τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό της. Δυστυχῶς, δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἕως σήμερα στίς πηγές, στίς τυπικές διατάξεις καί στά ἴδια τά ἀνθολόγια, ἐπαρκεῖς ἐξηγήσεις σχετικά μέ τά αἴτια ἐπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων βιβλίων καί περικοπῶν. Μόνο εἰκασίες μποροῦν νά γίνουν ἀπό τούς ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι μελετοῦν μέ περισσότερη ἢ λιγότερη λεπτομέρεια τό περιεχόμενο, τή θέση, τή διάταξη κλπ. τῶν περικοπῶν μέσα στό πρόγραμμα ἀναγνώσεώς τους κατά τήν περίοδο²⁷.

Βέβαια, μόλις πού χρειάζεται νά ἀναφέρουμε τό ἐνδιαφέρον, πού θά εἶχε γιά τήν τακτική λειτουργική πράξη, ἡ ἐξέταση τῶν λόγων τῆς διαμόρφωσης τοῦ συγκεκριμένου συστήματος, τῆς ἐπιλογῆς ἀρχικά τῶν συγκεκριμένων βιβλίων ἀπό τήν Π. Διαθήκη, τοῦ τρόπου ἀνάγνωσής τους, τῆς τοποθετήσεώς τους στίς συγκεκριμένες ἡμέρες καί τῆς παιδαγωγικῆς-ποιμαντικῆς στοχοθεσίας τους. Ὅσοι ἔχουν ἐμπειρία ἀπό τή διακονία τοῦ κηρύγματος γνωρίζουν πόση προσπάθεια ἀπαιτεῖται κάθε φορά γιά νά ἀναδειχθεῖ ἡ ἐπικαιρότητα καί ὁ διδακτικός σκοπός τῶν ἐκάστοτε βιβλικῶν περικοπῶν. Συνήθως ἐπιδιώκεται ἡ διείσδυση στό νοῦ τοῦ διαμορφωτοῦ τοῦ συγκεκριμένου συστήματος καί ἡ ἀναζήτηση τῶν λόγων γιά τούς ὁποίους ἐπέλεξε τίς συγκεκριμένες περικοπές στίς συγκεκριμένες ἡμέρες. Ἀνάλογα μέ τήν ἐμπειρία, τή θεολογική κατάρτιση καί τήν εὐρηματικότητά του κάθε ὁμιλητή-ἱεροκήρυκα πραγματοποιοῦνται σχετικές ἀναγωγές καί συσχετίσεις πέραν τῶν ὀφθαλμοφανῶν, ἄλλες φορές ἐπιτυχῶς καί ἄλλοτε ἀνεπιτυχῶς²⁸. Σέ αὐτόν τόν τομέα θά ἦταν ἐπομένως πολύ βοηθητικό ἂν ἦταν διαθέσιμη καί ἡ γνώμη τῆς παράδοσης. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἀνάλογη γνώση γιά τό συγκεκριμένου θέμα δέν εἶναι δυνατόν νά ἀντληθεῖ πολύ εὐκόλα, διότι εἶναι κρυμμένη στά πολυάριθμα ὁμιλητικά, ἐξηγητικά καί λειτουργικά ἔργα καί ὁμιλίες, ἢ ἀκόμη καί

---

²⁶ *Comparative Liturgy*, σ. 152έξ.

²⁷ Βλ. ἐνδεικτικά τήν δ.δ. τοῦ Ρ. Ε. Yevics, *Lazarus Saturday in the Byzantine Tradition: An example of structural analysis of the Byzantine Triodion*, Madison NJ 1997, σ. 95έξ.

²⁸ Πρβλ. π.χ. Marianne Meye Thompson, «Turning and Returning to God: Reflections on the Lectionary Texts for Lent», *Interpretation* 64 (2010), σ. 5-17.

στό άφθονο ύμνογραφικό ύλικό. Ωστόσο, ύπάρχουν ένδειξεις ότι έχουν άποθησαυρισθεϊ στην έκκλησιαστική παράδοση πολλά δεδομένα, τά όποια θά μπορούσαν νά ρίξουν φώς σέ αυτόν τόν τομέα, αλλά άναμένουν έως σήμερα τήν συστηματική διερεύνησή τους. Κάποιες από αυτές τίς ένδειξεις παραθέτουμε στή συνέχεια.

Όσον άφορᾶ στό θέμα τῆς έπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων βιβλίων καί περικοπῶν τῆς Π. Διαθήκης, βοηθητικές μπορούν νά εἶναι κατ' άρχήν κάποιες από τίς σκέψεις τοῦ άγ. Ίω. Χρυσοστόμου, πού περιλαμβάνονται στή γνωστή σειρά τῶν όμιλιῶν του *Εἰς τήν Γένεσιν*, οί όποιες έκφωνήθηκαν στούς καθημερινούς Έσπερινούς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί άποτελοῦν τή σπουδαιότερη μαρτυρία γιά τό σύστημα τῶν βιβλικῶν άναγνωσμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς. Έξηγώντας ό ί. πατήρ τήν άναγκαιότητα τῆς αύξησης τῆς άγιογραφικῆς μελέτης κατά τήν περίοδο αὐτή, πού θεωρεῖ έξόχως κατάλληλη, έπισημαίνει τά έξῆς: «Νηστεία έστιν ἡ γαλήνη τῶν ἡμετέρων ψυχῶν, ἡ τῶν γεγηρακότων εὐκοσμία, ἡ τῶν νέων παιδαγωγός, ἡ τῶν σωφρονούντων διδάσκαλος, ἡ πᾶσαν ἡλικίαν καί φύσιν καθάπερ διαδήματί τι κατακοσμοῦσα. Οὐδαμοῦ σήμεραν θόρυβος, οὐδὲ κραυγή, οὐδὲ κρεῶν κατακοπαι, οὐδὲ μαγείρων δρόμοι· ἀλλὰ πάντα ἐκεῖνα ἀπελήλαται, καί εὐσχήμονά τινα καί κοσμίαν καί σῶφρονα ἔλευθέραν ἡ πόλις ἡμῖν μιμεῖται νῦν». Γιά τόν λόγο αὐτό ό ί. πατήρ προτρέπει, ὥστε «μικρά τινα διαλεχθῶμεν πρὸς τήν ὑμετέραν ἀγάπην, καί λεπτοτέρων σήμεραν κατατολήσωμεν νοημάτων, τὰ ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν παρατιθέντες ὑμῖν διδάγματα. Εἰ γάρ μὴ νῦν τοῦτο ποιήσαιμεν, ὅτε νηστεία καί γαστρος ὑπεροψία, καί τοσαύτη τῶν ὀρθῶν λογισμῶν ἡ γαλήνη, πότε δυνησώμεθα ταῦτα παραθεῖναι τῇ ὑμετέρᾳ ἀγάπῃ; Ὅτε τρυφή καί ἀδηφαγία καί πολλή ἡ ὀρθυμία; Ἀλλὰ τότε οὔτε αὐτοὶ τοῦτο δεόντως ποιήσομεν, οὔτε ὑμεῖς δυνησεσθε... δέξασθαί τι τῶν λεγομένων... Εἶδετε, ἀγαπητοὶ, ἐξ αὐτῶν τῶν προοιμίων τῆς νηστείας τήν ἰσχύν; Διὰ τοῦτο καί αὐτὸς μετὰ πλείονος σήμεραν τῆς προθυμίας, ἢ πρότερον, τῶν πρὸς ὑμᾶς ἄπτομαι λόγων, εἰδὼς ὅτι εἰς λιπαρὰν καί βαθύγεων ἄρουραν καταβάλλω τὰ σπέρματα, δυναμένην πολλαπλασίους ἡμῖν ταχέως ἀποδοῦναι τῶν καταβαλλομένων τοὺς καρπούς. Καταμάθωμεν τοίνυν, εἰ δοκεῖ, τῶν σήμεραν ἡμῖν άναγνωσθέντων ἐκ τῶν τοῦ μακαρίου Μωσέως λόγων τήν δύναμιν»²⁹.

Οἱ Ὅμιλιες αὐτές τοῦ Χρυσοστόμου —μαζί ἀσφαλῶς καί μέ άλλες συναφεῖς αναφορές— θεωροῦνται ὡς ἡ ἀσφαλέστερη μαρτυρία ότι τό βιβλίό τῆς *Γενέσεως* αποτέλεσε τό πρῶτο θεμέλιο τῶν βιβλικῶν άναγνωσμάτων, πού ἐπιλέχθηκαν γιά τήν περίοδο αὐτή³⁰. Ἡ θεολογική αλλά καί λειτουργική ένδεχομένως αἰτία ἴσως βρίσκεται πίσω από μία άρχαία αντίληψη, πού ανάγεται ἔως καί τήν πρό Χριστοῦ ἐποχή τοῦ πρῶ-

²⁹ Ὅμιλιαί εἰς τήν Γένεσιν, PG 53,27-28.

³⁰ Βλ. G. P. Raczka, *The Lectionary*, σ. 21έξ.

μου Ἰουδαϊσμοῦ, ὅτι τό Πάσχα συνδέεται μέ τήν δημιουργία τοῦ κόσμου. Χαρακτηριστικά ὁ Πέτρος Α΄ ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας καί μάρτυς (300-311) ἀναφέρει ὅτι οἱ Χριστιανοί παρέλαβαν «ἐνθέσμως καί εἰλικρινῶς ἐπιτηροῦντες» ἀπό τόν πρό τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) ἰουδαϊσμό τόν ἐορτασμό τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα τήν 14^η τοῦ πρώτου μήνα, διότι εἶναι ὁ μήνας πού «πάντα τὰ ἀκρόδρυα βλαστάνει καί ἐπανθεῖ», ὅπως ἀκριβῶς συνέβη κατά τήν τρίτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας σύμφωνα μέ τήν διήγηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως³¹. Σχετική εἶναι καί ἡ θέση τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος στήν πρώτη του ἐορταστική ἐπιστολή, τοῦ ἔτους 329, ἀνακοινώνει στίς Ἐκκλησίες τῆς οἰκουμένης ὅτι ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς Μ. Ἑβδομάδος εἶναι ἡ 5η Φαρμοῦθι (31η Μαρτίου) καί ὅτι ἀρχίζουν οἱ ἕξι ἡμέρες τῆς νηστείας, οἱ ὁποῖες συμβολίζουν τίς ἕξι ἡμέρες τῆς δημιουργίας³². Στήν ἐπιστολή τοῦ ἐπόμενου ἔτους, τοῦ 330, προσθέτει καί τίς ἕξι ἑβδομάδες τῆς προπαρασκευαστικῆς νηστείας, ἐνῶ στήν τέταρτη ἐπιστολή του, τοῦ 332, μεταφέρει καί σέ αὐτές τόν συμβολισμό τῆς ἑξαήμερης δημιουργίας³³. Ὁμοίως πράττει καί ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ ὁποῖος στό δικό του ἔργο *Περί ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα* ἐπισημαίνει ὅτι «τὸν μὲν πρότερον αἰῶνα τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα τεσσαρακονθήμερου συνασκήσεως ἐν ἕξ ἑβδομάσιν ἀνδρισάμενοι... διὸ καί ἐν ἕξ ἡμέραις ὁ Θεὸς πεποικέναι λέγεται τὰ σύμπαντα», ἐνῶ οἱ ἑπτὰ ἑβδομάδες τῆς Πεντηκοστῆς συμβολίζουν τήν ἐποχή τῆς καινῆς κτίσεως³⁴. Σέ παρόμοια συνάφεια ἀνήκουν πιθανόν καί οἱ γνωστοὶ λόγοι τοῦ Μ. Βασιλείου *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, οἱ ὁποῖοι ἐκφωνήθηκαν σέ καιρὸ νηστείας³⁵.

Γιὰ τό βιβλίον τῶν *Παροιμιῶν*, τήν ἐπιλογή καί τόν χρόνο ἐνσωμάτωσής τους δέν κατέστη δυνατόν νά ἐντοπίσουμε ἀνάλογες μαρτυρίες. Τά ἐξηγητικά ἢ ἄλλα ἔργα, πού ἐλέγξαμε, ἔχουν κυρίως τὴ μορφή ὑπομνήματος καί δέν περιλαμβάνουν ἐνδείξεις λειτουργικῆς χρήσης. Ὡς μία ἔμμεση ἐνδεχομένως μαρτυρία σχετικά μέ τόν χρόνο ἔνταξής του στό περικοπικὸ σύστημα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς θά μπορούσε ἴσως νά ἀναφερθεῖ ἡ ὁμιλία τοῦ Μ. Βασιλείου ἢ «*Ῥηθεῖσα ἐν Λακίζοις*», ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «ἑωθινὰ ἀναγνώσματα», πού περιελάμβαναν «ψαλμικά διδάγματα... παροιμιώδεις ὑποθήκας... ἱστοριῶν τὸ κάλλος... ἀποστολικὰς παραινήσεις... εὐαγγελικῶν ῥημάτων μνήμην»³⁶. Τό περιεχόμενο τῆς

³¹ *Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ*, PG 18,513B.

³² Βλ. N. Russo, *The origins of Lent*, PhD, Notre Dame 2009, σ. 24έξ.

³³ Βλ. *The Festal Letters, and Their Index, Christian Classics Ethereal Library*, διαθέσιμο στό <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf204.xv.iii.i.html> [20 Ἰουλίου 2018]. Περί τῶν ἐορταστικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μ. Ἀθανασίου γενικότερα βλ. Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 493έξ.· περὶ τοῦ θέματος τῆς νηστείας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς βλ. σ. 496.

³⁴ *Περί ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα*, PG 24,700B.

³⁵ Πρβλ. Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. 4, σ. 38.

³⁶ Βλ. PG 31,1441C.

όμιλίας αναφέρεται στον πόλεμο κατά τῶν παθῶν, πού εἶναι τό κύριο θέμα τῶν περιόδων νηστείας, ὅπως ἐκτενῶς ἀναλύεται στίς δύο ἄλλες γνωστές *Περί νηστείας* ὁμιλίες τοῦ ἱ. πατροῦς³⁷. Ἐπομένως εἶναι πιθανόν ἡ συγκεκριμένη ὁμιλία νά ἔχει ἐκφωνηθεῖ κατά τήν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἄλλωστε, τό γεγονός ὅτι ἡ νηστεία κατά τήν περίοδο αὐτή ἐμφανίζεται σταθερά συνδεδεμένη μέ τόν πνευματικό ἀγῶνα καί τήν καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν, ἀποτελεῖ ἐπαρκές θεολογικό κριτήριο γιά νά ἐπιλεχθεῖ νά ἀναγινώσκειται τό βιβλίον τῶν *Παροιμιῶν*. Διότι ταυτίζεται μέ τήν γενικότερη γνώμη, πού ἐπικρατεῖ στήν ἐκκλησιαστική παράδοση σχετικά τήν ἀξία τοῦ βιβλίου, τό περιεχόμενό του καί τήν ἀξιολόγησή του γιά χρήση σέ χριστιανικό πλαίσιο. Θεωρεῖται ὅτι καλλιεργεῖ τήν ἀρετή καί προάγει τήν κατά Θεόν ἠθική ζωή, ἐνῶ δέν στερεῖται καί τυπολογικῶν ἀναφορῶν στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Πολύ νωρίς, ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 2ου αἰ., ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης σημειώνει: «Παροιμίαι τοίνυν εἰσι λόγοι προτρεπτικοὶ παρὰ πᾶσαν ὁδόν τοῦ βίου χρησιμεύοντες. τοῖς γάρ ἐπὶ τόν Θεόν τήν ὁδόν ποιουμένοις ὁδηγός τις γίνεται παραπλησίως τῷ ὑποδείγματι, τοὺς κάμνοντας διὰ τὸ τῆς ὁδοῦ μῆκος ἀνακτωμένη. εἰσὶν οὖν αὗται αἱ παροιμίαι Σολομῶντος, ὃ ἐστὶν εἰρηνικοῦ ἤτοι τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ»³⁸. Λίγο ἀργότερα ὁ Ὀριγένης ἐμβαθύνει περαιτέρω: «Παροιμία ἐστὶ λόγος ἀπόκρυφος δι' ἑτέρου προδήλου σημαίνομενος. Τούτου χάριν ἐβασίλευσεν ἐν Ἰσραὴλ, τοῦ γνῶναι σοφίαν καί παιδείαν· ἡ σοφία ἐστὶ γνῶσις πνευματική, τοὺς περὶ Θεοῦ, καί ἀσωμάτων, καί κρίσεως, καί προνοίας περιέχουσα λόγους, ἢ τήν περὶ ἠθικῆς καί φυσικῆς καί θεολογικῆς ἀποκαλύπτουσα θεωρίαν. Ἡ ἢ σοφία ἐστὶ γνῶσις σωμάτων καί ἀσωμάτων, καί τῆς ἐν τούτῳ θεωρουμένης κρίσεως καί προνοίας· παιδεία ἐστὶ μετριοπάθεια παθῶν περὶ τὸ παθητικὸν ἢ ἄλογον τῆς ψυχῆς μέρος θεωρουμένη· καί θεολογῶν δέ τις ἐπιτεταμένως, ἔγνω σοφίαν»³⁹. Σαφέστερος εἶναι ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ ἀναλυτικὰ στήν ἐκτενῆ πραγματεία του *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν* ὅλη τήν παιδευτικὴ ἀξία τοῦ βιβλίου. Σέ κάποιο σημεῖο ἐπισημαίνει, γιά παράδειγμα, τά ἐξῆς: «Ἡ μὲν γάρ Παροιμία παιδευσίς ἐστὶν ἠθῶν, καί παθῶν ἐπανόρθωσις, καί ὅλως διδασκαλία βίου, πυκνάς τὰς ὑποθήκας περιέχουσα τῶν πρακτέων⁴⁰... ἀγωγή τις ὠφέλιμος τῇ ψυχῇ, ἐπιπόνως πολλάκις τῶν ἀπὸ κακίας κηλίδων αὐτὴν ἐκκαθαίρουσα»⁴¹.

Τό βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα, ἀντιθέτως, βρίσκεται σέ ἄμεση θεολογική συσχέτιση μέ τό κεντρικὸ γεγονός τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα, δηλαδή τήν θυσία

³⁷ Βλ. PG 31,163A-197B.

³⁸ *Ἀποσπάσματα εἰς Παροιμίας*, PG 10,616A.

³⁹ *Ἐκ τῶν ῥιγένους εἰς Παροιμίας Σολομῶντος Ἐξηγήσεων*, PG 17,168A.

⁴⁰ Βλ. PG 31,389D.

⁴¹ Βλ. PG 31,396B.

του Θεανθρώπου⁴². Η μυστηριώδης μορφή του Πάσχοντος Δούλου του Γιαχβέ (κεφ. 49-52) μαζί με εκείνη του Έμμανουήλ (κεφ. 7-12), προσδίδουν στο βιβλίο αυτό μοναδική θέση έναντι των λοιπών βιβλίων της Π. Διαθήκης σέ σχέση με τό Πάσχα. Όπως αντιπροσωπευτικά σημειώνει ο Ευσέβειος Καισαρείας: «Καί γε διερμηνεύει Παῦλος τῶν παλαιῶν συμβόλων διαφαίνων τήν ἀλήθειαν δι' ὧν φησι· Καί γάρ τό Πάσχα ἡμῶν ἐτύθη Χριστός. Τό δὲ αἴτιον τοῦ τυθῆναι αὐτόν ὁ Βαπτιστής παρίστησιν εἰπών· Ἴδε ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τήν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Καί γάρ σφάγιον κακῶν ἀπάντων ἀποτρόπαιον τό σῶμα τό σωτήριον τῷ θανάτῳ παρεδίδοτο, ὃ δὴ καθαρσίου δίκην τοῦ παντός ἀφεῖλε κόσμου τήν ἁμαρτίαν· κέκραγε γοῦν τηλαυγῶς Ἡσαΐας· Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει καί περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται»⁴³. Ωστόσο, ἡ Engberg θεωρεῖ ὅτι τό βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα εἰσήχθη στό σύστημα τῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο μετά ἀπό τήν νίκη του ἐναντίον τῶν Ἀβάρων, ἐξαιτίας τῶν δοξολογικῶν γιά τή νέα Ἱερουσαλήμ στοιχείων, πού περιέχει, ἀλλά ἀσφαλῶς βασιζόμενη καί ἐπάνω στήν προηγούμενη παράδοση περὶ τοῦ Πάσχοντος Δούλου⁴⁴. Τό φαινόμενο αὐτό, ἡ ἐπίδραση δηλαδή πολιτικῶν γεγονότων στή διαμόρφωση τοῦ *Προφητολογίου*, εἶναι ἓνα συμπέρασμα, τό ὅποιο προκύπτει καί ἀπό τήν μελέτη καί ἄλλων περικοπῶν, κυρίως ἐκείνων πού συνδέονται μέ ἑορτές, πού ἀφοροῦν στήν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας⁴⁵.

4. Ἀναγνώσματα Μ. Ἑβδομάδος

Μέ ἀνάλογο τρόπο, μία ἀπό τίς ἀρχαιότερες μαρτυρίες γιά τήν χρήση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰώβ στά ἀναγνώσματα τῆς Μ. Ἑβδομάδος εἶναι οἱ πέντε *Λόγοι εἰς τόν Ἰώβ* τοῦ Λεοντίου, πρεσβυτέρου στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἐκφωνήθηκαν κατά τήν Μ. Ἑβδομάδα στίς ἀρχές τοῦ 6^{ου} αἰ. Ὁ Λεόντιος τονίζει δύο σημαντικά σημεία, στά ὅποια θά μπορούσε ἴσως νά

---

⁴² Πρβλ. τήν διδακτορική διατριβή τοῦ E. R. Norman, *The Weekday Lessons from Isaiah in the Greek Prophetologion*, Chicago 1972, ὁ ὅποιος δίδει βέβαια ἔμφαση στήν κειμενική παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσαΐα μέσω τοῦ *Προφητολογίου*.

⁴³ *Περί τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς*, PG 24,696.

⁴⁴ Βλ. «Ἡ λειτουργική χρήση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στήν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως», *Β' Ἐτήσια Διάλεξη «Εἰς μνήμην Ἰωάννου Μ. Φουντούλη»*, Τρίτη 13 Φεβρουαρίου 2018, Αἶθουσα Τελετῶν τοῦ Παλαιοῦ Κτηρίου τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ “Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου”, Τμήμα Ποιμαντικῆς καί Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ἐργαστήριο Λειτουργικῶν Μελετῶν.

⁴⁵ Πρβλ. τήν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς Victoria Casamiquela Gerhold, «The Old Testament in the Byzantine liturgy: some remarks on the liturgical celebrations devoted to Constantinople», *Temas Medievales* 23 (2015), σ. 21-62, ὅπου ἀναλύεται λεπτομερῶς ἡ διαδικασία ἀπόσπασης τῶν βιβλικῶν περικοπῶν ἀπό τή συνάφειά τους στά βιβλία προέλευσης καί ἐπανένταξής τους στή νέα συνάφεια τῆς ἑορτῆς, πού ἀφορᾷ στήν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, ὥστε νά ἐπιτευχθοῦν οἱ ἐπιδιωκόμενοι λατρευτικοί καί διδακτικοί σκοποί.

ἀποδοθεῖ καί ἡ χρήση τοῦ βιβλίου: ὁ τραυματισμός τοῦ διαβόλου καί ἡ προτύπωση τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου⁴⁶.

Ἡ πιό χαρακτηριστική ὡστόσο ἰδιομορφία τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς Μ. Ἑβδομάδος εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν δεκαπέντε περικοπῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ τοῦ Μ. Σαββάτου, πού συνιστοῦν μοναδική λειτουργική συλλογή παλαιοδιαθηκικῶν κειμένων. Ἐκτός ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση τῆς συνεχοῦς ἀνάγνωσης, πού ἐδῶ ἐκετείνεται καί σέ ὀλόκληρο βιβλίο (π.χ. Ἰωνᾶς), διασώζει καί τήν ἀρχαία βαπτισματική πράξη τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τήν ἡμέρα αὐτή⁴⁷, ὅταν προκειμένου νά παραταθεῖ ὁ χρόνος τῆς ἀκολουθίας διαβάζονταν κείμενα, πού συνδύαζαν κατάλληλες περικοπές σχετικά μέ τό Πάσχα καί τήν ἀγιαστική δύναμη τοῦ νεροῦ⁴⁸. Ἡ προσεκτική ὡστόσο μελέτη τῶν περικοπῶν παρέχει τά ἐρμηνευτικά ἐκεῖνα κλειδιά, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν κατανόηση τῆς θέσης τῆς Π. Διαθήκης μέσα στό νέο χριστιανικό της πλαίσιο: Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ εἶναι τό γεγονός ἐκεῖνο, πού φωτίζει πλέον καί νοηματοδοτεῖ διαφορετικά τό περιεχόμενό της. Μέ τήν τυπολογική καί ἀναγωγική ἐρμηνεία, μαζί μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχετυπικοῦ χαρακτήρα τῶν προσώπων καί τῶν γεγονότων της⁴⁹, προβάλλονται ὡς διαχρονικό παράδειγμα οἰκειοποίησης τοῦ γεγονότος τῆς σωτηρίας ἀπό τόν ἄνθρωπο στήν ἀέναη ἐπαναληψιμότητά του στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

5. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, θεωροῦμε ὅτι τρία εἶναι τά βασικά χαρακτηριστικά, γιά τά ὁποῖα διακρίνεται τό σύστημα τῶν περικοπῶν τῆς Π. Διαθήκης,

---

⁴⁶ Βλ. P. Allen- C. Datema (ἐκδ.), *Leontius: Presbyter of Constantinople. Fourteen homilies*, Leiden 2017, σ. 61έξ.

⁴⁷ Περί τῆς ἀρχαιότητας τῆς συλλογῆς τά τεκμήρια εἶναι ἀρκετά· βλ. Π. Σκαλτσῆ, «Ἡ ἑορτή τοῦ Πάσχα», *Τό Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον*, σ. 112έξ.

⁴⁸ Ἡ συλλογή τῶν ἀναγνωσμάτων συνδιαμορφώθηκε ἀπό τήν ἱεροσολυμιτική (μέ δώδεκα ἀναγνώσματα) καί τήν κωνσταντινουπολιτική (μέ δεκαπέντε) παράδοση καί κατόπιν εἰσήχθη στήν μοναστική. Χαρακτηριστικό εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ δύο παραδόσεις συμπίπτουν πλήρως στά πρῶτα ἑπτὰ ἀναγνώσματα, τά ὁποῖα διαβάζονταν κατὰ τή διάρκεια τοῦ βαπτίσματος τῶν κατηχουμένων ἀπό τόν πατριάρχη, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα ὀκτώ παραλείπονταν, ὅταν οἱ βαπτίσεις εἶχαν περατωθεῖ. Ἐνα δεύτερο ἐνδιαφέρον σημεῖο σύμπτωσης ἀποτελεῖ ἡ σειρὰ διάταξης τῶν ἀναγνωσμάτων, ὅπου ἐναλλάσσονται τά ἱστορικά μέ τά προφητικά κείμενα· γιά περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τή διαμόρφωση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Πάσχα μέσα ἀπό τίς πηγές (τά σωζόμενα τυπικά καί ἄλλα κείμενα) βλ. G. Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, Rome 1972, σ. 127έξ.

⁴⁹ Πρβλ. τήν ἐκτενῆ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ A. Mihăilă, «Some exegetical aspects of the Old Testament Lections in the Orthodox Church», E. Munteanu – I. Camară, S.-N. Rotenștein (ἐκδ.), *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*, Lucrările Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană” III Iași, 30 Mai - 1 Iunie 2013, Iași, 2014, σ. 305-310.

πού αναγινώσκονται κατά την περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μ. Εβδομάδος.

1ον. Ὁ ἀρχαιοπρεπῆς χαρακτήρας του καί ἡ πολύ πρῶμη διαμόρφωσή του, μέ τά ὅποια διαφυλάχθηκε ἡ αὐρα τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας καί διατηρήθηκε στό προσκῆνιο ἡ διδαχὴ τῆς Π. Διαθήκης, πού ἦταν ἡ πνευματική τροφή τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων.

2ον. Ἡ σταθερότητα τοῦ συστήματος καί ἡ κατανομή τῶν ἀναγνωσμάτων στόν λειτουργικό χρόνο κυρίως στόν Ἑσπερινό καί ἐκτός τῶν ἀναστασίμων ἡμερῶν Σαββάτου καί Κυριακῆς ἀναδεικνύει τόν προπαρασκευαστικό χαρακτήρα τῆς Π. Διαθήκης γιά τήν ἐποχή τῆς Κ. Διαθήκης, τά ἀναγνώσματα ἀπό τήν ὅποια συνοδεύουν ἀποκλειστικά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας, ὅπου εἶναι παρῶν ὁ ἔνσαρκος Λόγος.

3ον. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἀναγνωσμάτων βασίζεται στή θεολογική σύνδεση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέ τήν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου ὡς ἀναδημιουργία τοῦ κόσμου καί στοχεύει στήν προετοιμασία τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν πληρέστερη συμμετοχή τους στό μυστήριο τοῦ Πάθους καί τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Στήν ἐρμηνευτική καί ὁμιλητική παράδοση τῶν πατέρων μας βρίσκεται ἀποθησαυρισμένη ὅλη ἡ θεολογική, παιδαγωγική καί ποιμαντική στοχοθεσία τους, πού ἀναμένει νά ἐρευνηθεῖ λεπτομερῶς.

4ον. Ἡ ἐντατικοποίηση τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνα κατά τήν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς διά τῆς μελέτης τοῦ ἀγιογραφικοῦ λόγου καί τῆς ἄσκησης τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀγωνισμάτων προσφέρει τό κατάλληλο ὑπόβαθρο καί περιβάλλον γιά τήν ἀνάπτυξη διδακτικῶν δράσεων, πού θά ἀξιοποιήσουν τήν διδαχὴ τῆς Π. Διαθήκης. Αὐτή παραμένει ἐν πολλοῖς ἄγνωστη γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πιστοῦ λαοῦ, ἀλλά καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο μπορεῖ νά προκαλεῖ τήν περιέργεια γιά γνωριμία μαζί της. Ἡ ποιμαντική ικανότητα καί οἱ ἐπικοινωνιακές δεξιότητες τοῦ κληρικοῦ μέ τήν ἐνορία του εἶναι αὐτές, πού θά καταστήσουν προσβάσιμο τόν ἀνεκμετάλλευτο πλοῦτο τῆς παλαιοδιαθηκικῆς διδαχῆς, ὅπως ἔχει προσφερθεῖ στήν μακροαίωνα πατερική παράδοση.